

Binnen afzienbare tijd hoop ik met een nieuwe publicatie te komen over de ontwikkeling van huwelijk, voortplanting etc. in Nederland sinds 1830, waarin een belangrijke hoeveelheid nieuw materiaal zal zijn verwerkt. Ik hoop daarin o.a. aan te tonen, dat de veronderstellingen van De Vooy's, in zijn laatste artikel over dit onderwerp in het T.K.N.A.G., onjuist zijn. Ik zal daarom op het ogenblik op de bijdrage van Droogleever Fortuyn en Kruijer niet al te diep ingaan. Hun bijdrage is in hoofdzaak een beschouwing over het proces van sociale verandering, weliswaar interessant, maar met weinig principieel nieuwe gezichtspunten, dunkt me. Het voornaamste punt van hun betoog is, dat naast culturele ook structurele factoren — daaronder begrepen machtsverhoudingen — bij sociale veranderingen een belangrijke rol spelen. Ik ben de laatste die dit zal ontkennen en ik heb het dan ook nooit ontkend. Integendeel, ik heb bv. in het artikel in *Drift en Koers* en ook naderhand in de discussie met Van Heek uitdrukkelijk gesteld, dat de mentale bereidheid verandering te overwegen in principe nog niets zegt omtrent het al dan niet optreden van veranderingen en omtrent de aard van eventuele veranderingen. Of er veranderingen komen en zo ja welke, hangt af van de krachten, die in de maatschappij werkzaam zijn en die bepaalde veranderingen voor individuen en groepen al dan niet aantrekkelijk en aanvaardbaar maken.

Theoretisch laat mijn hypothese voor structurele factoren en zelfs voor een overwegende betekenis hiervan, volkomen ruimte. Ik wil hier nog aan toevoegen, dat ik mij er natuurlijk volkomen van bewust ben dat een modern cultuurpatroon ook niet uit de lucht komt vallen en dat men zich theoretisch kan voorstellen, dat een dergelijk cultuurpatroon een afhankelijk variabele is, afhankelijk bv. van bepaalde structurele ontwikkelingen. Als Kruijer en Droogleever Fortuyn hadden kunnen aantonen, of zelfs maar waarschijnlijk maken, dat de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon over het gehele land min of meer gelijktijdig is opgetreden of wel dat het in zijn ontwikkeling afhankelijk was van bepaalde structurele ontwikkelingen, die een duidelijk parallellisme vertoonden met de geleidelijke verschuiving van de geboortendaling van noordwest naar zuidoost, die ik constateerde, dan zou zich een nieuwe fase in de discussie hebben voorgedaan. Dit is uitdrukkelijk niet het geval. Wat de auteurs in paragraaf V en volgende zeggen over de invloed van bepaalde structurele factoren is niet nieuw en in mijn artikel en in de discussie met Van Heek uitvoerig besproken. Wat het mogelijke verband tussen geboortendaling en daling van de sterfte, met name de zuigelingensterfte, betreft, deze hypothese is natuurlijk zo oud als de studie van de moderne geboortendaling zelf. Wat in het bijzonder

de invloed van medisch ingrijpen en de houding van de bevolking hier-tegenover aangaat, ik krijg de indruk, dat de schrijvers het tweede deel van mijn artikel in *Drift en Koers*, nl. dat over de sterfte, niet hebben gelezen, althans niet voldoende tot zich hebben laten doordringen. Hun betoog — blijkbaar bedoeld als tegenargument tegen mij — dat zeer belangrijke dalingen van het sterftecijfer plaats kunnen vinden vóórdat zich wezenlijke culturele veranderingen voordoen, kunnen zij daar — in wat andere vorm natuurlijk — terugvinden. Zie o.a. blz. 74—75. Ik heb in het artikel in *Drift en Koers* niet 'toegegeven', maar uitdrukkelijk in mijn betoog opgenomen, dat de drang naar vermindering van de lasten voortvloeiende uit de groei van het te verzorgen kindertal, die de daling van de sterfte meebracht, te beschouwen is als de belangrijkste en meest universele factor werkende in de richting van de beperking van het aantal geboorten. Zie blz. 47—48. Op grond van demografische feiten toonde ik echter aan, dat de ontwikkeling van de sterfte *niet* het typische regionale beeld van de ontwikkeling van de geboorten in Nederland kan verklaren en dat er andere factoren moeten zijn, die de invloed van de daling van de sterfte op de omvang van de geboorten in bepaalde perioden en in bepaalde gebieden mogelijk maken of bevorderen, in andere gebieden remmen of verhinderen. Voor deze regionale verschillen in de uitwerking van de sterfte-daling op de geboorten hebben Droogleever Fortuyn en Kruijer geen enkele nieuwe verklaringsmogelijkheid geopperd. Hun onderzoek naar de regionale ontwikkeling van de medisch-hygiënische zorg, evenals de door hun geproduceerde tabellen, zijn hoe belangwekkend op zichzelf ook, in de discussie irrelevant. Het gaat niet om de omvang van de sterfte en de omvang van de kinderlast; daarover zijn o.a. door mij bij verschillende gelegenheden — zij het in andere vorm — reeds veel uitvoeriger gegevens gepubliceerd. Het gaat om de regionale verschillen in de reactie met betrekking tot de geboorten op de ontwikkeling van de sterfte. Hun eigen cijfers hadden de schrijvers trouwens nog weer eens moeten waarschuwen. Waarom trad in het westen van het land, waar de kinderlast duidelijk het minst zwaar drukte (tabel II), de geboortedaling het eerste op?

De tweede factor, die zij in het geding brengen is weer de invloed van het katholicisme, in het bijzonder de georganiseerde katholieke actie tegen het toepassen van anti-conceptionele middelen en methoden. Na hetgeen Van Heek hierover heeft gezegd opent hun betoog geen wezenlijke nieuwe gezichtspunten. Ik kan dan ook slechts herhalen wat ik vroeger al heb gezegd. Ik ontken geenszins dat omstreeks 1910, hier eerder daar later, in katholieke gebieden zich een zekere vertraging voordoet in de ontwikkeling van de geboortendaling. Deze vertraging tast echter het totale beeld van een geleidelijk opschuiven van de geboortendaling van noordwest naar zuidoost — onafhankelijk van de religieuze verscheidenheid — in wezen niet aan en ze biedt dan ook geen verklaring voor de grote lijn in de ontwikkeling van de geboorten-

daling in Nederland. Dat hier inderdaad slechts sprake is van vertraging constateren de auteurs trouwens zelf expliciet. Over het sociale mechanisme, dat achter dit vertragingproces schuil gaat, kan men van mening verschillen en voor mij is de verklaring van Van Heek, Petersen etc. nog steeds niet volledig en afdoende. Maar zelfs al zou men aannemen, dat de oplossing van wat ik eens aanduidde als het 'raadsel 1910' inderdaad volledig kunnen worden gevonden in een bewust opgezette en volgehouden, georganiseerde actie, dan verandert dit niets aan het feit, dat het hier slechts gaat om een op een algemene trend gesuperponeerde tijdelijke vertraging. Uit een ietwat vaag geformuleerde hypothese in paragraaf V van hun betoog zou men kunnen opmaken, dat de beide auteurs menen, dat de beide genoemde factoren in combinatie een verklaring zouden kunnen geven voor de regionale ontwikkeling van de geboortendaling. Reeds ver voor 1910 echter deed zich tussen het zuidoosten en het noordwesten — om het globaal maar even zo aan te duiden — een zeer duidelijk verschil voor in reactie op de daling van het sterftcijfer. Wanneer wij het erover eens zijn, dat de cijfers duidelijk laten zien, dat eerst omstreeks deze tijd — via welk sociaal mechanisme dan ook — de vertraging in de geboortendaling in katholieke gebieden optreedt, dan is de stijging van de geboortencijfers bij een daling van de sterftcijfers in het zuidoosten vóór die tijd uit de oorzaken welke die vertraging teweegbrachten niet te verklaren en brengt een combinatie van beide factoren ons in wezen geen stap verder.

Mijn conclusie is dus, dat ik de auteurs dankbaar ben voor hun belangstelling maar dat ik meen, dat zij geen nieuwe elementen in de discussie hebben gebracht en zij mij dus geen aanleiding geven om mijn standpunt te wijzigen. Dit betekent niet — ik herhaal dit — dat dit standpunt voor mij onwrikbaar vast staat. Er is zeker over het vraagstuk van de ontwikkeling van cultuurpatronen nog heel wat te zeggen en zo bij tussenpozen tracht ik hier meer materiaal over te verzamelen. Ook voor verklaringen langs andere wegen sta ik echter open. Ik heb er in het verleden verschillende geprobeerd en ik zal er in de toekomst nog wel meer proberen. Een bevredigender oplossing dan ik in *Drift en Koers* heb gepresenteerd heb ik echter tot nu toe niet gevonden.

E. W. HOFSTEE